

Azərbaycan xalqı 44 günlük Vətən müharibəsindəki Qələbə sevincini yaşadığı günlərdə, 2021-ci ilin ilk aylarında "Təhsil" nəşriyyatı tarix elmləri doktoru, professor Solmaz Rüstəmovə-Tohidinin "Cümhuriyyətin "Azərbaycan" adlandırılması və onun tarixi əhəmiyyəti" adlı kitabını biz oxucuların ixtiyarına verdi. Tarixi faktlarla zəngin kitabı oxuduqdan sonra aldığım təəssüratı əks etdirən məqaləmi necə adlandırmaq barədə düşüncəyə, Azərbaycanın ulu öndəri Heydər Əliyevin qürurla səsləndirdiyi "Mən həmişə fəxr etmişəm, bugün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam" müdrik sözlərini xatırladım.

Düşünürəm ki, Solmaz xanımın bu kitabını mütləq edən hər bir kəs "bəli, mən azərbaycanlıyam" sözlərini vüqarla səsləndirəcək, bu ifadənin müqəddəsliyinə bir daha əmin olacaq. Çünki əsər "Azərbaycan" sözünü tarixdə əbədiləşdirmək, yaşatmaq uğrunda gedən mübarizəyə həsr olunmuşdur.

Kitabda "Açıq söz" qəzetinin 1917-ci il 8 dekabr tarixli 635-ci sayında baş redaktor Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dərc etdirdiyi "Millətlərin hüququ və hərəkətləri" adlı məqaləsində işlətdiyi "Azərbaycan muxtariyyəti" ifadəsinə qarşı Tehrandə çıxan "İrşad" qəzetinin verdiyi kəskin reaksiya ətrafında gedən mübahisələr diqqətə çatdırılır. Burada Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin İran mətbuatı, dövləti və cəmiyyətinin "Azərbaycan" sözünə etiraz və təhdidlərə tarixi faktlara əsaslanan tutarlı cavabları, "İran" və digər qəzetlərdə dərc olunmuş qərəz, iftira dolu yazıların müəllif tərəfindən fars dilindən tərcüməsi ilk dəfə oxuculara təqdim edilir. Farscadan tərcümələr kitabın "Əlavə" hissəsində verilmişdir.

Solmaz Rüstəmovə-Tohidinin böyük zəhmətlə hazırladığı bu əsərin I hissəsində müəllifin "Azərbaycan" adının şərhinə, ona İran dövlətinin münasibətinə həsr olunmuş yazıları, II hissədə İran mətbuatının "Azərbaycan" məsələsinə dair M. Ə. Rəsulzadənin cavabları, məqalələri və İran müəlliflərinin yeni yaranmış Azərbaycan dövlətinə, onun "Azərbaycan" adlandırılmasına münasibətini əks etdirən məqalələri verilmişdir.

Kitabda hər şeydən əvvəl Azərbaycan mətbuatında "Azərbaycan" sözünün işləndiyi məqamlar diqqətə çatdırılmış, Azərbaycan maarifçilərindən H. B. Zər-dabi, M. Şahtaxtı, F. Köçərli, Ə. Top-çubaşov, Ə. Ağayev, Ə. Hüseyinzadənin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında müsəlman-türk millətinin oyanması, qalxması və müasirləşməsi yolunda fəaliyyətlərindən ətraflı bəhs olunur. Müəllif yazır: "Azərbaycan" adı siyasi anlamda gündəmə 1917-ci ildə gələcəkdi. Lakin bu on il Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində son dərəcə gərgin milli və siyasi ideya axtarışları ilə əlamətdar olacaq ki, bu axtarışların son nəticəsi kimi "azərbaycançılıq" ideologiyasının yaranmasını və bu ideologiyanın banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin adını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Göstərilir ki, M. Ə. Rəsulzadə hələ 1913–1917-ci illərdə Azərbaycan dövrü mətbuatında, "Dirilik", "İqbal" qəzetlərində nəşr etdirdiyi yazılarında, "Dirilik nədir?", "Milli dirilik" adlı məqalələrində "azərbaycançılıq" nəzəriyyəsini işləyib hazırlamış, özünün milli dövlətçilik ideologiyasını yaratmışdır. O, eyni zamanda etiraz edərək deyirdi: "Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəklində formula etmək şərfi mərhum Nəsim bəyindir". Məlum olduğu kimi Azərbaycan hökumətinin Gəncədə fəaliyyət göstər-diyi günlərdə Nəsim bəy Yusifbəylinin

təşəbbüsü ilə "Azərbaycan" adlı qəzet işıq üzünə görmüşdür. (s. 80)

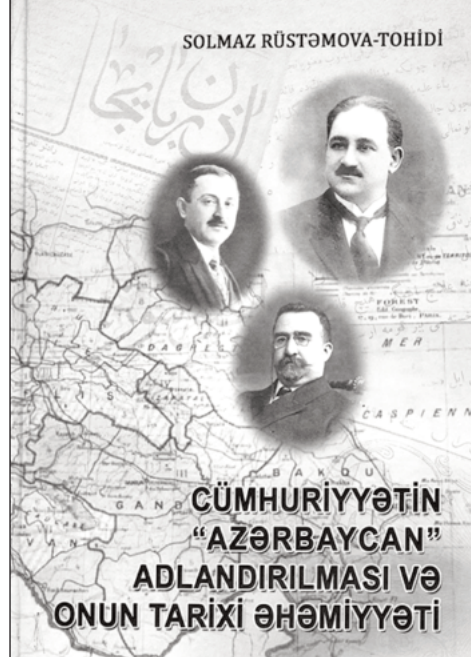
Tədqiqat işindən məlum olur ki, 1917-ci ildə səsləndirilən "Azərbaycan muxtariyyəti" ifadəsi bəzi dairələrdə, xüsusən İranda birmənalı qarşılanmamış, Rəsulzadənin ünvanına ardi-arası kəsilmədən böhtanlar yağdırılmışdır. Onu Azərbaycanı "Şahənşah ölkəsinin vücutlandırmaq qoparmaq" kimi "təhlükəli bir əməliyyatı həyata keçirməkdə" suçlandırırdılar.

"Müsavat" partiyasının lideri M.Ə. Rəsulzadə bu hücumları cavabsız qoy-mur, tarixi faktlarla onlara cavab verirdi.

ri farscadan tərcümə edərək, "Azərbaycan" qəzetində dərc edirdi. "Kəndisi İranlı ikən həqiqin biz tərəfdə olduğunu tarixi və elmi bir surətdə isbat edən" İsmayıl Əfşar Tarəmi-Azərbaycanının "İran–Azərbaycan" məqaləsi bu qəbil-dəndir.

İsmayıl Əfşar Tarəmi-Azərbaycanının "İran–Azərbaycan" adlı məqaləsi 1919-cu il 9-10 iyun tarixində "İran" qəzetində dərc edilmişdir. M. Ə. Rəsulzadə məqaləni həmin ayda farscadan tərcümə edərək "Azərbaycan" qəzetində dərc edir. Bu məqalədə Azərbaycanımızın tarixi olduğu kimi, məşhur müəlliflərin əsərlərinə əsasən yazılmış-

Mən Azərbaycanlıyam!

Təbii ki, bu cavablar İran tərəfini qane etmir, qonşu ölkənin mətbuatının bu məsələyə dair çıxışları kampaniya halını alırdı. Kampaniyanın hədəfi təbii ki, "Müsavat" partiyası və onun mətbu orqanı, M. Ə. Rəsulzadənin redaktoru olduğu "Açıq söz" qəzeti idi.

Rəsulzadə dönə-dönə çıxışlarında qeyd edirdi ki, Azərbaycan adı Cümhuriyyətdə, yeni yaranmış müstəqil dövlətə İran qəzetlərinin düşündüyü kimi "xam xəyal" nəticəsi olaraq verilməmişdir və burada İran ərazisi barədə heç bir "sui-niyyət" yoxdur. Tədqiqatda İranın "Azərbaycan" adı ətrafında qaldırıldığı hayküyə bəzi xarici dövlətlərin də qoşulduğundan, onların ehtirasları qızısqıran münasibətlərindən də bəhs olunur. Müəllif bu münasibətlərin də İranın siyasi dairələrindən sızdığını göstərməkdə haqlıdır. Çünki bu məlumatlar İran mətbuatından qaynaqlanırdı.

M. Ə. Rəsulzadənin "Azərbaycan və İran" məqaləsi fars dilinə tərcümə olunaraq "İran" qəzetinin 15 və 17 may 1919-cu il tarixli 439 və 440-cı saylarında dərc olunmuşdur. Məqaləyə İran tərəfi mövzuda israrlı olduğunu göstərən "Ön söz" və sözardı yazmışdır. Bu qeydlərdə insafsızcasına, tarix təhrif olunaraq göstərilir ki, "Dünya xalqları arasında adı Azərbaycan olan heç bir etnosu rast gəlməmişik". Qəzet "Asiyanın ən böyük etnoslarından olan türk xalqları, qəbilə və tayfaları arasında da heç bir Azərbaycan adlanan qəbilə və ya tayfa müşahidə olunmur" yazmaqla öz məntiqinə də zidd gedir. Bu böhtanlara cavab olaraq M. Ə. Rəsulzadənin "İstiqlal" qəzetinin 28 may 1919-cu il tarixli 1-ci sayında dərc etdirdiyi "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlı 7 hissədən ibarət tarixi-siyasi oçerki "Azərbaycan" adının mənasını şərh etməklə başlayır. Cümhuriyyət liderinin yazıları tarixi həqiqətlərə əsaslanır, faktları təhrif edən İran mətbuatına tutarlı, məntiqli cavablar verirdi.

Rəsulzadə eyni zamanda İranda nəşr olunan, həqiqəti müdafiə edən məqalələ-

dır. M. Ə. Rəsulzadənin dediyi kimi, Tarəmi "kəndisi iranlı ikən" real tarixi qələmə almış və yazmışdır: "Ümid edirəm ki, əgər bu tarixi həqiqət açıqlansa, möhtərəm "İran" qəzeti azərbaycanlıları öz vətənlərinin keçmiş müqəddəs adını qoruyub saxlamaqda haqlı görəcəklər. ...Qəzəndən bir müsafir Qubaya (Bakı və Dərbənd arasında şəhər) səfər etsə, yaxşıca başa düşər ki, nəinki dil və əxlaq, heç şivə və ləhcənin də, ümumiyyətlə, bir-birilə fərqi yoxdur... Axı, bu halda yenə də bütün azərbaycanlıların eyni bir irqdən olmadıqlarını iddia etmək olarmı?"

Tarəmi yalnız Şərq tarixçilərinin deyil, Amerika və İngiltərənin bitərəf alimlərinin də əsərlərindən istifadə edir, onların bu məsələyə münasibətlərini bildirən fikirlərindən nümunələr verir: "Azərbaycanın memarlığı tamamilə türani olub və İran sənətkarlığı heç cür bu hissəyə nüfuz etməyib... İranın tamam ətrafı türklərlə əhatə olunub. Türklər iranilərdən xeyli əvvəl Azərbaycanda sakin olmuşlar". (s. 245)

Çox qiymətli faktlarla zəngin olan bu məqalədə mühüm tarixi hadisələr diqqətə çatdırılır. Məqalə müəllifi məlumat verir ki, Kilikiya, Beyn əl-Nəhreyin, Van və Azərbaycanda o zamanlardan bir çox kitabələr qalmışdır, XIX əsrin əvvəllərində bir çox ingilis, fransız və alman alimləri keçmişin ölü dillərini həll edərək, bir çox tarixi həqiqətləri açmağa müvəffəq oldular. Kitabələrdən bu da məlum oldu ki, ermənilər Kilikiyada yaşamışlar, sonralar Azərbaycan ərazilərinə sahib olmuşlar. Müəllif yazır: "Əl fi və Kamil" (İbn əl-Əsirin kitabları nəzərdə tutulur. T. S) tarixlərindən məlum olur ki, Atabəylər zamanında bir çox türk tayfaları Türkiyədən Azərbaycana gəlib, burada sakin olmuşlar. Cübə və Subutay qıpçaqların hücumu zamanı bir çox müsəlman türkləri özləri ilə aparmışdılar, lakin məlum oldu ki, Azərbaycan öz düşmənləri – deyləmi və ermə-

nilərə qarşı müqavimət göstərə bilməyəcəklər. ...Təbii ki, rusların, ermənilərin, gürcülərin, sonra da Cübə və Subutay törətdiyi qətləmlər vasitəsilə Azərbaycanın farsları məhv oldular ki, o gündən bu günə qədər bir ovuc ermənidən savayı bütün Azərbaycan əhalisi türk və müsəlmandır". (s. 248)

Rəsulzadə AXC-yə müxalif qüvvələrə bildirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqil bir həyatı-milliyə və yaşamaq istəyən və milliyətlərini dərk etmiş bulunan Azərbaycan türk millətinin təsis elədiyi bir hökumətdir". (s. 231)

Kitabın 251–275-ci səhifələrini əhatə edən, müəllifi naməlum, "İran" qəzetinin 1919-cu il 10, 12, 13, 14 iyun tarixlərində dərc edilmiş "İran–Azərbaycan – tarixi mülahizələr" adlı məqaləni səbr və təmkinlə oxudum və uydurma tarixlərə, həqiqi tarixin təhrif edilməsinə təəccüb etdim. Müəllif iri həcmli yazısında qədim dünya alimlərinin əsərlərini öz xeyrinə təhlil edir, ara-bir onların fikirlərinə hətta ironiya ilə yanaşır. O, Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə ünvanladığı fikrini belə şərh edir: "Yaxşı olardı ki, məqalə müəllifi Azərbaycandan əl çəkib Tibetdən yapışsın və şübhə doğuran, bəlkə də yalan olduğu məlum məsələni buraxıb bir qəti mövzu seçsin". (s. 269)

Müəllif tanınmış İran tarixçisi, əslən marağalı olan Məhəmməd həsən xan Etimadüştənlənin "Əşkanilərin tarixi" əsərini bəyənir, "İranda belə kitablar az yazılmışdır, onun fikirlərini son dərəcə etibarlı və düzgün hesab etmək olar" de-

sə də, alimin bəzi fikirlərinə qarşı çıxır. Etimadüştənlə yazırdı: "Ərəblərin işğal zamanı Azərbaycanda islamın əvvəllərində türklər yaşayırdılar, onlar sitlərdən və urartuların qalıqlarından ibarət idilər". Məqalə müəllifi isə bu fikri qəbul etmir və yazır: "Əvvəla, ərəblər Azərbaycanı fəth edərkən burada türk olmamışdır, ikincisi, necə ola bilər ki, Azərbaycan kimi bir məmləkətin əhalisi tamamilə türk olsun...". (s. 272) Qəribədir!

Qeyd etmək lazımdır ki, Etimadüştənlə "Əşkanilərin tarixi" əsərində (tam adı "Dürər üt-tican fi tarix-i bəni əl-Əşkan" (Əşkanilərin tarixində durlər toplusu)) qədim Azərbaycan tarixinin mühüm bir məsələsinə də tədqiq etmişdir. O yazır: "Azərbaycan xüsusi şahlığa malikdir. Belə ki, Böyük İskəndərin dövründən burada şahlar hökmranlıq edib, müstəqil olmuşlar. Azərbaycan şahları eramızın 30-cu ilinə qədər öz istiqlalıyyətlərini tam şəkildə saxlaya bilməmişlər. Parfiya şahı Azərbaycan şahının Mark Antoniyə kömək göstərdiyini bəhanə edərək, həmin ildə ona hücum edib, qələbə çalmışdır". Təəssüf ki, bu tarixi fakt məqalə müəllifinin nəzərindən qaçmışdır. Bunun əvəzinə məqalə müəllifi türklər haqqında ürəyi soyuyunca böhtan yazmış, bu sitatı isə fransız Qustav Le Bonun "Böyük müharibənin psixologiyası" adlı əsərindən götürmüşdür: "...Sivilizasiyanı dağıtmaq və vəhşiliyi ələmə yaymaqda almanların Parisə daxil olmalarının nəticələri türklərin İstanbulla daxil olmasına bənzəyirdi". (s. 263) Məqalə müəllifinin məşhur Macar türkoloqu German Vamberi haqqında yazdıqları yalnız nifrət, böhtan və qərəzli fikirlərdən ibarətdir. (s. 267)

Bəzi məqalə müəllifləri isə "Biz Qafqaz müsəlmanları ilə qardaşlıq, biz bir vətənin xalqı, bir irqdən və bir dindənik." deməklə həqiqəti söyləmişlər.

(Davamı 3-cü səhifədə)

(Əvvəli 2-ci səhifədə)

Müxalif müəlliflərə Rəsulzadənin verdiyi cavabları 1919-cu il 8 aprel tarixli “Azərbaycan” qəzetində dərc olunan “İran və biz” məqaləsində oxuyuruq. “İran” qəzeti həmin məqalənin farsca tərcüməsini 1919-cu il 16 aprel sayında şərhlə vermişdir.

Müəllif haqlı olaraq bu nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan mətbuatında, xüsusən “Açıq söz” və “Azərbaycan” qəzetlərində Rəsulzadənin “Azərbaycan muxtariyyəti” və Cümhuriyyətin “Azərbaycan” adı ilə bağlı yazıları, İran mətbuatının Qafqazda yaradılan “Azərbaycan” adlı yeni dövlətə dair saysız çıxışlarına cavab olaraq yazdığı məqalələr, xüsusən 1919-cu ilin mayında dərc edilmiş “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı tarixi oçerki, 1923-cü ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı sanballı kitabı Cümhuriyyət tarixşünaslığının əsasını qoymuşdur. Nəhayət, Avropa dövlətlərinin İranın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına qeyri-qənaətbəxş münasibəti, gec də olsa, İran dövlətinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini tanımasında müəyyən rol oynamışdır.

Bu zaman Parisdə olan Ceyhun Hacıbəylinin dərc etdirdiyi “İki müsəlman respublikası – Azərbaycan” adlı məqaləsinin mühüm addım olduğu da göstərilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cümhuriyyət tarixinin tanınmış tədqiqatçısı Solmaz Rüstəmovə-Tohidinin dəyərli xidmətlərindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ictimai-siyasi fəaliyyətində müstəsna yeri olan “Azərbaycan muxtariyyəti” adlı məqaləsini aşkar və transliterasiya edərək kitaba daxil etməsidir. Məqalə “M. Ə. Rəsulzadə Əsərləri”nin beşcildliyinə düşməmiş, ilk dəfə olaraq “Açıq söz” qəzetində (22 dekabr 1917-ci il) dərc edilmişdir.

Düşünürəm ki, professor Solmaz Rüstəmovə-Tohidinin “Cümhuriyyətin “Azərbaycan” adlandırılması və onun tarixi əhəmiyyəti” adlı kitabını mütalie edən hər bir azərbaycanlı “Mən azərbaycanlıyam” sözünü vüqarla söyləyəcək, Məhəmməd

Əmin Rəsulzadənin aşağıdakı sözlərini həmişə xatırlayacaqdır:

“Ah, Azərbaycan! Biz sənin həqqini tələb etmək deyil, yalnız adını söyləmək üçün nə qədər moarezlərə rast gəldik, nə töhmətlərə məruz qaldıq!...”

Bu əsər qələbəmizin şərəfinə, Azərbaycan dövlətinin, Azərbaycan türkünün mənfur düşməninin işğal etdiyi torpaqların rəşadətli oğullar tərəfindən azad edilməsi şərəfinə yazılmış və yazılacaq əsərlər sırasında layiqli hədiyyədir.

Belə dərin məzmunlu əsəri Vətən müharibəsinin Qələbə sevincini yaşayan biz oxuculara təqdim edən tarix elmləri doktoru, professor Solmaz Rüstəmovə-Tohidiyə dərin təşəkkürümü bildirirəm.

*Tahirə Həsənzadə
tarix elmləri doktoru
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu*